
Hűtlenségi perek az Erdélyi Fejedelemségben

Balogh Judit*

A tanulmány bemutatja az Erdélyi Fejedelemségben zajlott felségsértési pereket valamint azok jellemzőit és változásait. Természetesen nem mutat be részletesen minden egyes nota infidelitatis pert, de egy képet szeretne adni ennek a pertípusnak az alakulásáról. Megvizsgálja, hogy az erdélyi fejedelmek hogyan használták ezeket a pereket a nemesség megfegyelmezésére. Bemutatja, hogy hogyan változott a perek lefolyása, a vádemelés és az ítéletek, valamint azok végrehajtása. Emellett arra is kitér, hogy milyen összefüggés látható az államrend szilárdsága és a felségsértési perek között.

Kulcsszavak: Erdélyi Fejedelemség, nota infidelitatis per, államrend, fejedelmi politika

High Treason Suits in the Principality of Transylvania

The study presents the high treason suits in the Principality of Transylvania and their characteristics and changes. Of course, it does not detail each high treason suit, but would like to give an idea of the evolution of this type of suit. It examines how the Transylvanian princes used these suits to discipline the nobility. It shows how the course of suits, prosecutions and convictions, and their enforcement, have changed. It also discusses the relationship between the strength of state order and these suits.

Keywords: Principality of Transylvania, high treason suit, state order, princely politics

<https://doi.org/10.32980/MJSz.2021.5.1454>

arendi társadalmak működésének velejárói voltak a felségsértési vagy hűtlenségi perek,¹ amikor a nemesség bizonyos tagjai vagy csoportjai vélt vagy valós veszélyt jelentettek az uralkodó hatalmára és az államrendre, és emiatt perbe fogták őket. Ezt a bűncselekményt és az ehhez kapcsolódó peres eljárást nevezték „nota infidelitatis”-nak, ami már a középkortól a túlhatalomhoz jutni próbáló nemesség szankcionálásának az eszköze volt. Különlegesnek számított a bűnök között, ami különleges bánásmódot is igényelt.² „A korai Árpád-kor oklevelei mindenekelőtt a személyességet hangsúlyozzák: akár a kapcsolatrendszert, akár a királyt ért sérelmet, annak jellegét jellemzik. Magára a bíróságra (*in praesentia regia*) és az eljárásra alig találunk utalást, annál inkább jelzők sokasága volt

* Egyetemi tanár, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi és Művészeti Kar, Történelemtudományi Intézet, Ókori, Középkori és Kora Újkori Történeti Tanszék.

¹ Pruzsinszky Sándor: *Hatalom és hóhérbárd – Felségsértési perek az újkori Európában 1534-1938*. Budapest, Argumentum, 2009. passim.

² Barna Attila: Rendes és rendkívüli bíróságok a hűtlenségi perek perjogi szabályozásában és ítékezésében a középkori Magyar Királyság felosztásáig, *Jogtörténeti Szemle*, (2017) 1-2. szám. 51. o.

hivatott mutatni, hogy az úr és az ország ellen összeesküvő tetteivel kizárta magát az uralkodó és hűséges követőinek köréből, és ennek jelét (*nota*) is adta.”³

II. Ulászló uralma idején 1495-től az országgyűlés lett a hűtlenségi perek fóruma.⁴ A mohácsi csatát követően hosszú folyamat vezetett a Habsburg uralkodók uralta ország rész és a rendek viszonyának kialakulásához, ami kezdetben bizalmatlanságokkal is együtt járt. Az állandó oszmán fenyegetés miatt ugyanakkor a királyoknak szükségük volt a magyar nemesek katonai támogatására. Így történhetett, hogy a felségsértési perek többsége nem járt a halálos ítéletek végrehajtásával, sőt bizonyos idő elteltével nemcsak a halálos ítélet felfüggesztése majd megsemmisítése következett be, de az elkobzott birtokok jelentős részét is sikerült a perben elmarasztaltaknak visszaszereznie. Ez történt a Forgáchok⁵ vagy Dobó István esetében, de ugyanezt láthatjuk a tizenötéves háború idején indított perekkel is.⁶ A II. Mátyás koronázásakor az 1608-as pozsonyi országgyűlésen a rendekkel kötött paktum értelmében tovább szélesedtek a rendi jogok, ami által a nemesek nagyobb mozgásteret kaptak és tovább csökkent a valós halálbüntetéssel végződő hűtlenségi perek száma is.

Erdély rendisége már a középkor folyamán sem volt olyan erős, mint a Magyar Királyság többi részének rendi társadalma. Ez az elmaradás a fejedelemség kialakulása után is megmaradt. Az elit a folyamatos beköltözések miatt nem tudott generációkon átívelően megmaradni, megszilárdulni, mobilitása meglehetősen jelentős volt, ez pedig tovább nehezítette a rendi érdekérvényesítést. Ráadásul a mindenkor erdélyi kormányzat is labilisabb volt, mint a Habsburg uralom. Az erdélyi fejedelmeknek I. Rákóczi Györgyöt kivéve nem sikerült eljutniuk a dinasztia megalapításáig, ami némi stabilitást eredményezhetett volna. Ezért Erdélyben a fejedelemség kialakulásától kezdve folyamatosan voltak az olyan hűtlenségi perek, amik a halálbüntetés végrehajtásával végződtek. Ilyen volt az 1575-ös Bekes Gáspár által vezetett lázadás döntő ütközete, a kerelőszentpáli csata utáni megtorlást követő per és kivégzések.⁷ Ekkor Bekes Gáspár és Gábor, Telegdy Mihály, Csáky Pál, Bornemisza Boldizsár, Harinai Miklós, Károlyi László, Alárd Ferencz, Kendi Gábor és Farkas, Radák László és Imre, Veres János, Barabási Ferencz, Várfalvi Bálint, Apafi Imre, Hallabori Pál, Miske András, Csokor György és Mihály, Kendi Farkas, András Péter, Aszú Mátyás, Ilyési Gáspár, Szodorai Ferencz, Apor Miklós, Kemény László, Décei Tamás, Széki Kálmán, Pattantyús Balázs, Móri László, Tömöri András és György mint felségsértők ellen távollétükben a Szapolyai

³ Hegedüs Géza: Anyagi büntetőjog az árpádházi királyok korában. *Értekezések Eckhart Ferenc jogtörténeti szemináriumából 4. sz.*, Budapest, 1935, 14. o.; Béli Gábor: *Magyar jogtörténet – A tradicionális jog*, Budapest–Pécs, 1999, Dialóg Campus Kiadó, 179. o.

⁴ Hajnik Imre: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a Vegyes-házi királyok alatt*, Budapest, MTA, 1899, 9. o.

⁵ Benkő Gábor: A Forgách család hatalmaskodási perének karriertörténeti vonatkozásai. In: *Politika, életrajz, divat, oktatás... Tanulmányok Magyarország történetéből a középkortól napjainkig*, Eger, Eszterházy Károly Egyetem Líceum Kiadó, 2018, 23–35., 28–29. o.

⁶ Károlyi Árpád: *Illésházy István hűtlenségi pöre*, Budapest, MTA, 1883.

⁷ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, (EOE) 2. 1566. szept.–1576. jan. Budapest, 1876. MTA Történelmi Bizottsága, 444–446. o.

János által az 1540. május 7-én a tordai gyűlésen hozott törvénye alapján kérték a fő- és jószágvesztés kimondását.

Augusztus 8-án végük kilenc főurat, Pókai Jánost, Kabos Farkast, Bogáthi Gáspárt, Barcsai Miklóst, Csanádi Jánost, Osi Miklóst, Csányi Miklóst és további két nemest reggel 8 órakor Kolozsváron lefejeztek.⁸ Az elmenekültek azonban a későbbiek folyamán amnesztiát nyertek, Bekes Gáspár, a lázadás fő szervezője a későbbiekben Báthory István hadvezére volt.

Báthory Zsigmond uralma alatt a tizenöt éves háborúba belépő fejedelem a döntéssel szemben „törökös párt”-ot szervező főurakat büntette ugyanígy, igaz, hogy előzetes peres eljárás nélkül. A 17. század legelején viszont, amikor Habsburg uralom alá került Erdély, a fejedelemmé választott Székely Mózeszt marasztalták el hűtlenség bűnében. Az 1602-ben hozott ítélet országgyűlési iratok között közölt szövege tanulságos a nótaperekre vonatkozóan: „Továbbá adja nagyságod eleinkben az Székely Mózesnek cselekedetét és császár ő felsége ellen való excessusit, hogy az Kolosvárat való végezéshez és contractushoz nem tartván magát, sőt fegyvert fogván, császár ő felsége hada ellen támadott volna, kivel ez után meg is kellett volna véni nagyságodnak ; de nagyságod ezeket is megtekintvén, azoknak, a kik Székely Moysesssel voltak, fejenként gratiát adott volna, Székely Moysést pedig szép engedelmesen írott levelével s mind istenével megtalálta volna, és nem tekintvén ilyen vétkeket, még is az országban minden jó állapotot ígért volna neki; melyet Székely Moyses hogy nem acceptált volna, sőt az egész kereszténység ellen felkelvén, az pogán ellenség közzé ment volna, kívánván nagyságod az ő büntetéséről való deliberationkat, Azért tudjuk mi is Székely Moysesnek ezekben való cselekedetét, azt is értettük, nagyságod minő jó szívet és ígérestit mutatta hozzá mind magátúl s mind pedig ő felségétúl római császártúl; kiből kívántuk volna, hogy Székely Moyses megmaradott volna, és istene, hazája és nemzete ellen ilyen ellenséghez magát ne adta volna. Mely cselekedetét miképpen hogy nem javalhatjuk, azonképpen Székely Moysést tanquam amissorem et traditorem castris finitimi regni iuxta contenta decreti Tripartiti in nota infidelitatis perpetuae et amissione capitis et omnium bonorum condemnáljuk érette.”⁹ A Habsburg uralom megszilárdításához számos esetben használták a nótapereket ezekben az években, vagy az azzal való fenyegetést: „Ha pedig vagy negligens ispány, vel aliqui magnatum nobilium, aut illorum oíficiales, in illo processu existentes, az más processusbeli ispány-executiójának resistálna, tehát az olyan ispány, úr, nemes ember vagy tisztartó in nóta perpetuae infidelitatis convincáltassék.”¹⁰ Ugyanakkor még ezekben az években is megtörtént, hogy a hűtlenség vádja miatt elítéltek visszakapták a birtokaikat egy idő után, ahogyan ez Bocskai István esetében is megtörtént: „Deinde non propter infidelitatem sed ideo dictus Bochkay per Cardinalem suis bonis privatus est, quod vinculo fidelitatis quo Mti Vrae sacr. obstrictus fuit, inhaerendo, partes eius sequi noluerit, ergo neque causa iusta fuit adimendi. Ex quibus omnibus sequitur, memoratum Bochkay bona illa iusto titulo aquisivisse, et praeter aequum iis privatum esse.

⁸ EOE. 2. 447. o.

⁹ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, 5. 1601–1607., Budapest, 1879, 136. o.

¹⁰ EOE. 5. 218. o. 1603. február 28-án kezdődött kolozsvári részgyűlés határozata.

Ad restitutionem vero, quam fieri petit, quod attinet, res difficilis est, nam ut multa et varia sunt bona, ita in multorum manibus existunt, partim per supradictos cardinalem et Michaelem vaivodam, partim per me Bastam ad benignam MtisVrae sacr. ratificationem fidelibus et benemeritis donata, qui ea aegre remissuri sunt, quaedam etiam ad rationem Mtis Vrae sacr. possidentur, uti Weche et Görgen ex infidelium manibus recuperata.¹¹

A tizenötéves háború és a Bocskai felkelés végé, Bocskai István halálát követően az erdélyi rendek élni kívántak a szabad fejedelemsválasztás jogával, és Rákóczi Zsigmondot választották meg. Ekkor Homonnai Drugeth Bálint, a Bocskai által kiválasztott utód hívei ellen léptek fel a rendek a nótával való fenyegetéssel: „kéri a rendeket, hogy ne fenyegezzék Pernyeszyt a kővári kapitányt nótával azért, hogy neki adta át a várat: meg fogják látni, hogy ez is javukra volt”¹² Végül a kővári kapitány ellen mégis megindult a nótaper, mert a fenyegetések ellenére sem adta át a várat Rákóczi híveinek.¹³ Mivel ezekben az években újra fel kellett építeni és meg kellett szilárdítani az erdélyi államiságot, a hűtlenségi perek az e rend ellen fellépők fenyegetéseként többször megjelentek a törvények között.¹⁴

Később Báthory Gábor fejedelemsége idején volt rendkívül nagy számú nótaper. Az első jelentős per a fejedelem elleni merénylet kísérlete után zajlott, 1610-ben.¹⁵ A szeptemberi országgyűlésen tárgyalták az ügyet és ki is mondták a megvádolt főurak bűnösségét. Letárgyaltattak. Sokan a megidézett nem jelentek meg, mert addigra elmenekültek. Kendy István Szamosújvárról Kassára, Kornis Zsigmond az ojtózi szoroson át Moldvába és onnan Magyarországra menekült. Őt követték a többiek is, Sennyey Pongrác és Sarmasághy Zsigmond. Őket fő- és jószág-vesztésre ítélték, az octavalis terminuson. Az országgyűlés ezt a fő- és jószágvesztést Kendy István, Kornis Boldizsár és György, Sennyey Pongrácz, Keresztury György, Torma György, Basa István, Kovasóczy István, Borbély János valamint Szilvász Péter esetében törvénybe is iktatta. Kivégzésre végül azonban csak egyetlen esetben, Kornis Boldizsár esetében került sor, mert a többieknek sikerült elmenekülniük. A jószágok elkobzása több főúr, nemes esetében megtörtént, Kendy Istvántól elfoglalták Szamosújvárt, Sennyeytől Gyalu várát, valamint a Kornisok jószágait is.¹⁶ 1612 folyamán a Báthory Gábor elleni ellenségeskedés és az ő gyanakvása is nőtt, ezért az országgyűlés hűtlenségi perrel fenyegette meg az ellene fellépőket.¹⁷ Az esztendő őszén további főurak ellen született fő- és jószágvesztési ítélet

¹¹ EOE. 5. 261. 262. o.

¹² EOE. 5. 330. Homonnai Drugeth Bálint levele az erdélyi rendekhez 1607 márciusában.

¹³ EOE. 5. 340. o.

¹⁴ EOE. 5. 455. o.: 1607. február 8 és 19 közötti országgyűlés: „Az tisztartók pedig, az kik itt megeskesznek, cum delegatis suis, székes helyeken az alattok valókat ezenképen universos et singulos megeskettessék, hoc per expressum declarato, hogy a feljül megirt tisztartók változván, az successora denuo et ex novo erre reá eskethessenek, azonképen minden várbeli tisztartók, akárki birodalma alatt légyen, egyelőször az országnak, azután az fejedelemnek megeskecljék, ha pedig az hitet detrecjálja, meg nem akar eskedni, az olyan tan quam publicae pacis turbator, in nota perpetuae infidelitatis convincáltassék.”

¹⁵ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, 6. 1608–1614. Budapest, 1880, 34., 173–174. o.

¹⁶ EOE. 6. 35. o.

¹⁷ EOE. 6. 222–223. o.

hűtlenségi ügyben. Ekkor a fejedelem addig legbelső köréhez tartozó Bethlen Gábort is elítélték, ám az elmenekülése miatt őt sem végezték ki.¹⁸

A Porta támogatásával sőt katonai nyomására fejedelemmé választott Bethlen Gábor azzal kezdte az uralmát, hogy eltörölte az elődje által meghozott fej- és jószágvesztési ítéleteket, ezzel is vissza kívánta építeni a közte és a rendek közti bizalmat.¹⁹ 1614 februárjában azonban már ő is nótaperrel fenyegette meg mindazokat a főurakat és városokat, közösségeket, akik ellene fordulnának.²⁰ 1615 őszén szabályozták a felségsértési pereket és három tanú vallomásához kötötték a büntethetőséget.²¹

Bethlen Gábor fejedelemségének végén, 1628-ban újabb két hűtlenségi per zajlott egy időben Erdélyben. Az áprilisban kezdődött országgyűlésen a fejedelem tudta nélkül a II. Ferdinánd szolgálatába állt Haller György perét tárgyalták, aki természetesen szintén szökésben volt.²² Mellette Szombathelyi Mártont is lázadásért, összeesküvésért ítélték el, végül ez utóbbit ki is végezték.²³ Haller György ellenben utóbb kegyelmet kapott.²⁴

Bethlen Gábornak nem született felnőtt kort megért fiúgyermek, ezért a halála után uralmi válság következett be, mivel az általa megnevezett utódja, az özvegye, a fiatal Brandenburgi Katalin szembekerült az erdélyi elittel. A konfliktust és egyre mélyülő válságot végül I. Rákóczi György fejedelemmé választása oldotta meg. Ő ugyan az erdélyi elit számára ismert ember volt, hiszen már 1620-ban is Bethlen Gábor szövetségeseként harcolt a harmincéves háborúban, mégis kívülről jövőnek számított. Nem volt beágyazva az erdélyi elitbe és a kapcsolati hálója is meglehetősen hiányos volt. Ráadásul Bethlen Gábor öccse, Bethlen István még évekig igyekezett vele szemben megszerezni a fejedelmi trónt. A kevés helyismerettel rendelkező Rákóczi György fejedelemként elődjénél gyakrabban „használta” a nótapereket az erdélyi elit megzabolázására, valamint az elkobzott birtokok megszerzésére. Ennek ellenére elmondható, hogy az esetek többségében rövid időn belül kegyelmet adott a korábban elítélteknek, sőt arra is van példa, hogy még az uralma alatt a korábban elítélt nemes megindulhatott felfelé a ranglétrán. Már 1631-ben, uralma kezdetén kifejezetten fegyelmező céllal emlegette a fejedelem a hűtlenségi pereket, ám a rendek igyekeztek a fejedelmi kezdeményezéseket visszafogni: „A fejedelmi propositio felhívta a rendeket, hogy új módokról gondoskodják a nyughatatlan emberek megzabolására. De a rendek, mielőtt határoztak volna, szerették volna tudni, ki az a nyughatatlan ember? Haller István, felelé a fejedelem, ugyanaz kit a rendek a múlt évben a nádorhoz küldöttek. Haller e vád ellen az instructiókra s feleletekre hivatkozott, s az ország az ő ügyét függőben hagyá, elhatározván megidézését. Jövőre azonban elrendelék, hogy ha valaki külföldre akarna menni s jószágát távozása előtt másra ruházza,

¹⁸ EOE. 6. 69., 256. o.

¹⁹ EOE. 6. 360.

²⁰ EOE. 6. 408.

²¹ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, 7. 1614–1621, Budapest, 1881, 281. o.

²² *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, 8. 1621–1629, Budapest, 1882, 84. o.

²³ EOE. 8. 493–494, 499–500. o.

²⁴ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, 9. 1629–1637, Budapest, 1883, 16., 30., 84–85. o.

annak semmi érvénye se legyen. Csakhogy a fejedelem is ügyeljen, hogy hamis vádak alapján senkit el ne fogasson.”²⁵

Rákóczi György uralmának első éveiben nemcsak a rivális Bethlen Istvánnal kellett megküzdenie, hanem ki kellett vívnia az őt addig nem ismerő erdélyi rendek bizalmát és tiszteletét is. Ennek kapcsán többek között éppen azzal az albisi Zólyomi Dáviddal került szembe, aki a „királycsináló” volt, hiszen ifjabb Bethlen Istvánnal együtt éppen Zólyomi hívta be Erdélybe Rákóczit a fejedelmi trónra. A tehetséges Zólyomi ekkor nagy vagyonnal, hatalommal bírt és nagy népszerűségnek is örvendett.²⁶ 1632-ben még a nagyon rangos kolozs vármegyei főispáni tisztséget is megkapta.²⁷ A nagy népszerűség és a királycsinálás miatt kissé önállóbb lett politikailag, mint amit a fejedelem tolerálni tudott, és 1632–33 folyamán több diplomáciai tárgyalást folytatott a saját szakállára, fejedelmi jóváhagyás nélkül.²⁸ Emiatt, no meg túlzott népszerűsége miatt végül 1633 augusztusában hűtlenségi per indult ellene.²⁹ A fejedelmi hatalomra valós veszélyt jelenthetett, hiszen még a Portán is számításba vették lehetséges erdélyi fejedelemtént.³⁰ Novemberben végül halálra ítélték, de Rákóczi fogságra enyhítette a büntetését, amit Kővár várának börtönében töltött le. Bár a halálbüntetést nem hajtották végre, de 1649-ben bekövetkezett haláláig börtönben maradt. Az összes birtokát sem kobozták el, azok egy részét az özvegye megtarthatta. Zólyomihoz képest Székely Mózes nyíltan a fejedelmi cím megszerzésére törekedett. A temesvári pasa támogatását megszerezve, Bethlen Gábor mintáját követve próbálta elnyerni azt. Nemcsak Temesvárra szökött, de számos, Erdélybe küldött levelében lázított Rákóczi ellen, és félő volt, hogy párt szerveződik körülötte.³¹ Az ítélet Székely és társai fej- és jószágvesztése volt, amit még a feleségeikre és gyermekeikre is kiterjesztettek, amennyiben egyetértének a férjeikkel. Ezeket azonban nem tudták végrehajtani, mert minden elítélt szökésben volt.

A nótaperek érdekes fejleménye volt ekkoriban, hogy ezekhez kapcsolódva további törvényeket hoztak, amivel a rendek szabadságát korlátozták és azok megszegése esetén hűtlenséggel fenyegették meg őket. Ezek gazdasági természetű korlátozások voltak.³² 1638-ban egyszerre három nótapert is tárgyaltak. Az egyik esetben osdolai Kún Gothard székely nemes ellen zajlott a per és az volt az ellene felhozott vád, hogy Rákóczit »regni spoliatorem«-nek nevezte. A vétket elég súlyosnak találták a bűnösség kimondásához, és emiatt Fő- és jószágvesztésre ítélték. Végül Gyógy nevű birtokát veszítette el csupán. Ugyanígy elítélték fajtalankodásért Mikó Józsefnét is.³³ E két ítéleten látható, hogy a fejedelem kifejezetten fegyelmezési célokból is alkalmazta ezt a büntetést, nem csupán akkor, amikor a hatalma veszélybe került. A harmadik, ugyanekkor tárgyalt

²⁵ EOE. 9. 167. o.

²⁶ Gyalókay Jenő: Albisi Zólyomi Dávid. *Századok*, 1917. 145. o.

²⁷ Fallenbüchl Zoltán: *Magyarország főispánjai 1526–1848*. Budapest, Argumentum, 1994. 148. o.

²⁸ Szálkai Tamás: Az albisi Zólyomi család története. In: *Biharkutatás*, 2012/1. 50. o.

²⁹ EOE. 9. Zólyomi Dávid nota- pere. 340–376. o.

³⁰ *Erdély története* II. kötet 1606-tól 1830-ig, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986, 863. o.

³¹ EOE. 9. 195. o.

³² EOE. 9. 195–196. o.

³³ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, 10. 1637–1648, Budapest, 1884, 19. o.

ügy ennél jelentősebb volt. Az ügy egy székely nemesi család három férfi tagját érintette, a zabolai Mikeseket. A család sajátos helyzetben volt, ugyanis a református többséggel bíró Háromszék egyik legjelentősebb katolikus családjaként komoly veszélyt jelentett a fejedelem református egyházat támogató politikájára. Emellett remek román kapcsolatokkal rendelkeztek, ami nem volt ritka a háromszéki és csíki, sőt udvarhelyszéki székelyek esetében sem. A megvádolásuk alapja két, egyenként is súlyos bűn volt, amik azonban összekapcsolódtak. Egyrészt a három testvér megtagadta a fejedelem táborba szállási parancsát, másrészt elraboltak egy lányt. Rákóczi György 1637 novemberében hadfőfelkelést hirdetett Lupul moldvai román vajda ellen, és Mikes Zsigmond székely főember három fiának, Mihálynak, Jánosnak és Pálnak is elküldte a táborba szállási parancsot. A három testvér össze is gyűjtötte a hadait, de azokkal nem a táborhoz csatlakoztak, hanem az ellen a kézdizsentléleki vár ellen vonultak, aminek Tarnóczy Sebestyén és Vitéz László özvegye, Károlyi Zsófia volt a birtokosa. A három fiútestvér közül állítólag János szerelmes volt a lányába, Sárába, ám a lány többször is kikoszorázta őt. Ekkor a testvérek meglehetősen barbár erőszakkal (a tanúvallomások szerint) kívántak érvényt szerezni akarataiknak. A lányrablás közben Mikes János az anyára is rálőtt, de végül nem találta el. A lányrabló testvérek emellett a szentléleki kastélyt is kirabolták. Az ügy szerfölött bonyolult, elsősorban nem romantikus szerelmi történet, hanem a Mikesek hatalmaskodása és annak demonstrációja, hogy a saját területükön milyen hatalommal bírtak, ami kétségtelenül veszélyeztette a fejedelmi hatalmat. Az anya panaszára a fejedelem beidézte a testvéreket, akik viszont Lupul vajda oltalma alá menekültek Moldvába. A per a távollétükben bűnösnek mondta ki őket és fej- és jószágvesztésre ítélte a Mikes testvéreket.³⁴ A halálos ítéletet így nem hajtották végre, de a jószágukat elkobozták. Az egész ügy annyira izgalmas, hogy további kutatásokat igényel minden rétegének a megvilágítása.³⁵ Annál is érdekesebb, hogy a fiúk egy éven belül kegyelmet kaptak és közülük Mihály már az 1640-ben eredményesen építette karrierjét, aminek eredményeképpen II. Rákóczi György alatt az ország kancellárja és vezető diplomatája lett.³⁶

A nótapereket fölöttébb kedvelő és sajátosan alkalmazó fejedelem 1641-ben egész sor embert vádolt meg hűtlenséggel. Az ügyek egy része gazdasági bűncselekmény volt, míg ismét megjelent a paráznság is a vádpontok között. A nótára megidézetek között volt Wesselényi István, Barcsay Zsigmondné és Gyulafi Sámuelné az árenda meg nem adásáért, valamint Mindszenti Gábor és Bánffy Miklós, aki a rokonával, Bánffy Kristófnéval folytatott viszonyt, mellettük Bánffy Kristófné is. A rendek úgy igyekeztek ezt akadályozni, hogy ragaszkodtak hozzá, hogy csak akkor ítélkezzenek, ha a két ítélmester közül mindketten jelen vannak a gyűlésen.³⁷

³⁴ EOE. 10. 21. o.

³⁵ EOE. 10. 155–165. o.: a per egész szövege megmaradt a tanúvallatásokkal együtt.

³⁶ Balogh Judit: Politikaformáló székely főemberek II. Rákóczi György Erdélyében, *Századok*, 2012/5. 1189–1226. 99–103. o.

³⁷ EOE. 10. 55. o.

1645-ben Rákóczi György egy egész várossal fordult szembe és ismét azzal fenyegetett, hogy hűtlenségi pert akaszt a nyakukba. A megzsarolt szász város végül kiegyezést ajánlott a fejedelemnek, hogy elkerülje a pert.³⁸ Ezt úgy tehetette meg, ha az addig Szebenhez tartozó három települést, Kerczet, Szinát és Szecselt felajánlotta a fejedelmi kincstár számára. Ezzel az egységgel az ügy elsimult és elhárult a perbe hívás veszélye a város fölül.

1647 októberében Kamuthy László Kolozs vármegyei nemes nótaperét tárgyalták, aki, többekhez hasonlóan kissé túlzottan kitágította a hatalma kereteit. A vádak között szerepelt természetesen a nagyon vallásos Rákóczi uralma alatt a korábbinál is szigorúbban vett paráznság ügye, ugyanis Kamuthy éveken át együtt élt a szolgálójával. A lányt elmondása szerint feleségül akarta ugyan venni, de nem talált olyan papot, aki összeadta volna őket. Azonban a vármegye a nőt mint bűbájos paráznát elítélte, és törvényesen kérte, hogy Kamuthy adja ki. Ő azonban nemcsak megtagadta ezt, de hatalmas botrányt csinált és azt állította, hogy a vádak alaptalanok voltak. Eközben a saját tisztartóját is úgy megverte, hogy az belehalt a bántalmazásba. A tanúk szerint a feldühödött főúr a fejedelmet is szidalmazta. Őt is elítélték.³⁹

I. Rákóczi György fejedelemségének híres nótaperői születtek felekezeti okok miatt. Ezek az 1638-ban indult híres dési szombatos perek voltak, amik során a fejedelem a szektának tekintett szombatos irányzattal és annak követőivel kívánt leszámolni.⁴⁰ Ez a perfolym számos külön nótaperből is állt, amik a szombatos nemesek, nemesasszonyok ellen folytak.⁴¹

Az I. Rákóczi György uralma alatt fölöttébb felszaporodott nótapereket elemezve látható, hogy ezt a pertípust a fejedelem kifejezetten fegyelmezési célból használta, sok esetben olyankor is, amikor a korábbi uralkodók nem fordultak ehhez az eljáráshoz. Nagy számú gazdasági kihágást erkölcsi vétséget és felekezeti problémát kívánt ezzel megoldani, de akkor is ehhez nyúlt, ha bárkiről kiderült, hogy a fejedelemre bármilyen rosszat mondott nyilvánosan. Ez történt 1647-ben Nadányi István esetében is.⁴²

1648-ban I. Rákóczi György meghalt, és a fia, II. Rákóczi György követte őt a fejedelmi székben. Vele szemben a rendek bátrabban léptek fel és már 1649 januárjában igyekeztek visszaszerezni azokat a rendi jogaikat, amiket az előző fejedelmek, de főképpen az öreg Rákóczi korlátozott, és éppen a hűtlenségi pereket használta a fegyelmezés eszközeként.⁴³ Azt a törvénycíkket, amelyet 1648-ban hoztak és azok perbefogását rendelte el, akik a fejedelem személyét gyalázták, eltörölték.⁴⁴ A fejedelemség alaptörvényének számító *Approbata Constitutiones* is ekkor, 1653-ban fogalmazódott meg, minden bizonnyal az előző évek fejedelmi túlkapásaival szemben is.⁴⁵

³⁸ EOE. 10. 86. o.

³⁹ EOE. 10. 95. o.

⁴⁰ Szabó András Péter: A dési per történeti háttere, *Egyháztörténeti Szemle*, 4(2003/2), 29–56. o.

⁴¹ EOE. 10. 190–201. o.

⁴² EOE. 10. 482. o.

⁴³ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, 11. 1649–1658, Budapest, 1886, 5. o.

⁴⁴ EOE. 11. 7. o.

⁴⁵ EOE. 11. 28–29. o.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a bizonyítottság esetében fej- és jószágvesztéssel járó perek azonban a kora újkorban csak ritkán jártak a halálos ítélet végrehajtásával és hogy a nótaperek száma olyan esetekben nőtt meg, amikor az államiság gyengült. Ugyanakkor az erős fejedelmi hatalommal bíró uralkodók, elsősorban Bethlen Gábor és I. Rákóczi György megpróbálták korlátozni a rendi jogokat, Rákóczi számára ennek fontos eszköze volt a hűtlenségi perek használatának a kiterjesztése olyan ügyekre, amik más esetekben nem vagy nem feltétlenül jártak nótaperek indításával. Ugyanakkor a fegyelmező célt jól mutatja az, hogy az esetek többségében Rákóczi hamar kegyelmet adott az elítélteknek.

Az Erdélyi Fejedelemség történetének záró fejezetében, I. Apafi Mihály fejedelem három évtizeden át tartó uralma alatt a fejedelemség területe is kisebb volt, mint korábban, hiszen 1660-ban Várad várát elfoglalta a török, és létrehozta a váradi vilajetet, egy újabb Oszmán közigazgatási egységet, aminek következtében a Várad körüli területek is török uralom alá kerültek. Mivel korábban Várad jól kiépült vára volt Erdély „kapuja”, ráadásul a hozzá közeli partiumi területek jó része is elveszett, ezért még tovább gyengült Erdély integritása. Ezt csak tetézte az a tény, hogy Apafi Mihály a Porta által kinevezett fejedelem volt, aki nem rendelkezett nagy legitimitással és elfogadottsággal az uralma első éveiben, hiszen vele szemben a Kemény-párthoz tartozó főurak,⁴⁶ az erdélyi elit nagyobb részét képező csoport, jelentős ellensúlyt képeztek. Ezért Apafi Mihály fejedelemsége jó része a nagyhatalmak közti diplomáciai, valamint a főúri csoportok közti belpolitikai lavírozással telt. Ennek köszönhetően a felségsértési perek is változtak. Míg korábban a fejedelmek kezdeményező szerepe ezekben elvitathatatlan volt, ekkorra ezek is az egymás ellen küzdő elitcsoportok fegyverévé vált még akkor is, ha a fejedelem is áldását adta rájuk utóbb. Ennek ellenére az is változás volt, hogy mivel a hűtlenségi perek kezdeményezője már nem a fejedelem volt, több ügy megállt a gyanúsítások szintjén, mások esetében a bizonyítás lett sikertelen, máskor egyszerűen elhalt az ügy. Az uralma azzal kezdődött, hogy a Kemény párti urakra a távollétükben kimondták a hűtlenség miatti fej- és jószágvesztési ítéletet, ezeket később, az illetők átpártolása után megsemmisítették.⁴⁷

A Porta által kinevezett fejedelem az uralma első évtizedében azzal szembesült, hogy hiába volt a török kinevezettje, ez nem akadályozta meg a váradi pasa túlkapásait,⁴⁸ a partiumi lakosság folyamatos zaklatását. Az első évek Porta felé fordulása, úgy látták, nem hozta meg a gyümölcsét. Az is igaz, hogy Váraddal éppen az a kolozsvári kapitány, Bánffy Dénes nézett szembe, aki már Apafi uralma előtt is a Bécs felé való nyitás egyik legkövetkezetesebb képviselője volt.⁴⁹ Bánffy Dénes az egyik legrégebbi erdélyi főnemesi család sarjaként nagy tekintélynek örvendett, ráadásul a fejedelem sógora lett, mivel feleségül vette Bornemissza

⁴⁶ Kemény János II. Rákóczi György fejedelem főembere, legfontosabb tanácsosa volt, majd pedig a lengyel hadjárat kudarca után tatár fogságba került. Hazatérte után szembefordult a portai politikával és Bécs irányában keresett kapcsolatokat. 1661 januárjában fejedelemmé is megválasztották, de 1662 januárjában a nagyszöllősi csatában elesett.

⁴⁷ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, 13. 1661–1664, Budapest, 1888, 33., 44, 370. o.

⁴⁸ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, 15. 1669–1674, Budapest, 1892, 22. o.

⁴⁹ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, 12. 1658–1661, Budapest, 1887, 57. o., Zsinka Ferenc: *Losonczy Bánffy Dénes és kora*. (Életrajzi vázlat). Budapest, Merkantil Nyomda, 1914. 11–21.

Katát, aki Apafi Mihály feleségének, Bornemissza Annának a testvére volt.⁵⁰ Ezt a kivételes helyzetet és saját kapcsolati hálóját kihasználva Bánffy lett az 1660-as évek közepére a fejedelemség legerősebb politikusa, aki hamar kivívta az elit többi tagjának ellenérzését, főleg pedig Bethlen János kancellár antipátiáját. Az 1666-tól a két legrangosabb katonai vezető tisztséget, a kolozsvári és szamosújvári kapitányságot megszerző Bánffy a fejedelmi tanács tagja és Kolozs vármegye főispánja is volt.⁵¹ Miután Bánffy a korábban kincstári birtokként számontartott Gyalu uradalmát is megszerezte, a Kolozsvár környéki területen Bánffy Dénes szinte kiskirályként működött.⁵²

A váradi pasa túlkapásai és az a kérése, hogy a maradék Erdély jó részét átadják neki, a fejedelem és a rendek közt konfliktust generált, aminek az lett a következménye, hogy 1671 novemberében Apafi nótára idéztette a főurak egy csoportját.⁵³ A korábbi peres eljárásokhoz képest új jelenség volt, hogy a fejedelem kedvenceiként számon tartott főurak, többek között Naláczy István és a fejedelemasszony lebeszéltek a per folytatásáról Apafit. Azaz itt nem a főurak fegyelmezéséről beszélhetünk már, hanem egy konfliktusról, amit a fejedelem ilyen módon próbált megoldani. A dolog mégis felemásra sikerült, hiszen a duzzogó fejedelmet végül szinte teljesen lebeszéltek a perről, a végül maradt hat perbe fogottból csak kettő maradt. Eze a két ember sem a fejedelem ellen követelt el bűnt, hanem például Bojér Zsigmond bűne az volt, hogy három főurat megvádolt. Noha emiatt elítélték, végül a főurak kegyelmet kértek a számára. Az ítélete így csupán annyi lett, hogy az általa megvádolt nemesektől térden állva kellett bocsánatot kérnie.⁵⁴ A nóta ügyében kialakult teljes zűrzavart a rendek úgy próbálták orvosolni, hogy az év decemberében javasolták hogy „Olyan kihágásért, mely nóta tárgyát nem teheti, senki sem idézhető perbe, s akik e gyűlésre megidézettek is, mentessenek fel.”⁵⁵ Apafi Mihály gyakran fenyegetőzött a nótaperekkel, amiket végül nem indított meg.⁵⁶

Az a két felségsértési per, ami a legnagyobb büntetésekkel járt, valójában nem a fejedelem kezdeményezéséből indult ki, hanem az egymás ellen küzdő főúri csoportok harcának az eredménye volt. Az első a már említett kolozsvári kapitány, Bánffy Dénes ellen zajlott, meglehetősen rapid módon. A végek kapitányaként valóban olyasmiket tett, amik alapján felségsértési perbe volt fogható, hiszen egyrészt 1674-ben magán hadmozdulatokat indított a váradi pasa ellen uralkodói beleegyezés nélkül, másrészt ehhez ágyúkat mozdított el a somlyói várból.⁵⁷ Emellett a fejedelmi tanácstól függetlenül magát, sokkal inkább, mint a korábbi váradi kapitányok voltak és az általa kormányzott területen teljesen másként politizált, mint a fejedelem Erdély többi részein.⁵⁸

⁵⁰ Szilágyi Sándor: *Bánffy Dénes kora és megöletése*. Pest, Magyar Akadémiai Értesítő, 1859, 7. o.

⁵¹ Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1980. 23. o.

⁵² *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, 14. 1664–1669, Budapest, 1889, 347. o.

⁵³ EOE. 15. 26. o.

⁵⁴ EOE. 15. 28. o.

⁵⁵ EOE. 15. 30. o.

⁵⁶ EOE. 15. 46. o.

⁵⁷ EOE. 15. 62–66. o.

⁵⁸ EOE. 15. 66. o.

Mindez mégsem a fejedelem haragját vonta maga után, hanem egy főúri „liga” szerveződött ellene, akik végül keresztülvitték Apafinál az elfogását. A nótapert rendhagyó módon a novemberi országgyűlés rendes ülésén tárgyalták és nem az országgyűlés idején működő országgyűlési törvényszéken.⁵⁹ A Bánffy Dénes elfogása is szabályosan kalandos volt, csakúgy, mint a kivégzése, amihez képest a fejedelemasszony által kikönyörgött kegyelemlevél három órával később érkezett meg. Ez a hűtlenségi per már magán viselte az Apafi kor pereinek összes sajátosságát. Egyrészt azt, hogy a meggyanúsítás egy főúri liga terve volt, nem pedig a fejedelem vagy a fejedelmi tanács indítványozta. Ugyancsak a hagyománnyal ellentétes volt a per tárgyalásának a színhelye is. Végül a főurak túlzott sietséggel intézték magát a büntetés végrehajtását is. Maguk is számíthattak arra, hogy ahogyan eddig szinte mindig, a fejedelemasszony majd meglágyítja a fejedelem szívét, aki végül megkegyelmez az elítéltnak. Ez utóbbi szintén új mozzanata lett a nótapereknek, hogy az ítélet meghozatala után a fejedelem felesége vagy néhány főúr könyörgése hatására semmisültek meg ítéletek.

Hasonlóan bonyolult, valójában még követhetlenebb volt az a több fejezeten át húzódó ügy, ami Béldi Pál országos főkapitány és háromszéki főkirálybíró, Belső-Szolnok vármegye főispánja, fejedelmi tanácsúr ellen zajlott.⁶⁰ Bánffy Dénes mellett az övé volt a legnagyobb hatalom Erdélyben és katonai vezetőként, székely főemberként katonái is voltak ahhoz, hogy akár szembe is forduljon a fejedelemmel. A bukását mégis inkább a főúri körökben bekövetkezett konfliktusok okozták. Hatalmas öröksége révén⁶¹ már fiatalon sok ellenséget szerzett, később pedig, részben emiatt, folytonos perekben állt több főúri családdal.⁶²

1676 áprilisára, alig másfél évvel Bánffy Dénes elfogatása után a légüres térbe került Béldi ellen frakció alakult azok közül, akik tartottak tőle, és azok közül – mint a Bethlen testvérek –, akik Bethlen várát igyekeztek megszerezni tőle. Mind a katonai hatalma, mind a birtokainak nyomasztó súlya félelmet keltett az erdélyi elitben. Szilágyi Sándor idézte a későbbi vallomásokot, amelyek szerint Béldi „főlös zászlókat csináltatott”, és indulatosan fenyegetőzött, és maga is lehetségesnek tartotta, hogy Béldi a fejedelemség megszerzését tervezte.⁶³ A Béldi által írt levelek szövege azonban nem mutat ilyesmiket. Teleki sommásan annyit írt május 1-jén, hogy „Béldi uramat, Bethlen János, Miklós uramékat ő nagysága fejedelemsége ellen való igyekezettel vádolták”.⁶⁴ Bánffy Dénes elfogatásához kísértetiesen hasonlóan most három főurat vádoltak meg, Béldi mellett Bethlen Jánost és Bethlen Miklóst is. Noha ekkorra Bethlen János olyan beteg volt, hogy őt végül el sem fogták, ez az akció láthatóan nem kizárólag Béldinek szólt, hanem annak a

⁵⁹ EOE. 15. 77. o.

⁶⁰ Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*, (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 6.). Bp. 1980, 26. o.

⁶¹ Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatóság. (továbbiakban: RNL-KmIg.) Béldi cs. lt., Nr. 36. 5., Nr. 14: Testamente. 18.

⁶² RNL-KmIg. Béldi cs. lt., Nr. 36. 11.

⁶³ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, 16. 1675–1679, Budapest, 1893, 30. o.

⁶⁴ Teleki Mihály levelezése (A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára) I–VIII. Szerk. Gergely Samu. Budapest 1905–1926, (TML) VII. 215. o.

körnek is, amely Bánffy halála után még győztesnek tűnt. Az elfogottakon kívül többen gyanúba keveredtek még, ilyen volt Haller János, Kapi György és Csáky László is.⁶⁵ A tárgyaláshoz a tanúk kérdőpontjait Bethlen Farkas állította össze.⁶⁶ Az elfogott két főurat, Béldi Pált és Bethlen Miklóst egy teljes évig tartották fogságban, de végül a vádemelés is elég sajátosra sikerült.⁶⁷ Béldi azonban 1677 március 31-én megtörtént szabadon bocsátása⁶⁸ után sértett ember lett, aki végül belekeveredett egy szervezetlen összeesküvésbe⁶⁹ és társaival a Portára menekült, ahol elfogták.⁷⁰ Ekkor indult vele és társaival szemben a nótaper.⁷¹ Mivel a legtöbben elmenekültek, halálos ítéletet nem hajtottak végre, de többen a börtönben haltak meg, ilyen volt maga Béldi Pál is, az Apafi kori nótaperek egyik legismertebb vádlottja.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a felségsértési perek az Erdélyi Fejedelemség időszakában számos változáson mentek át. Mind a hűtlenségi perek gyakoriságát, mind a vádak tartalmát, mind pedig a per lefolyását erősen befolyásolta az aktuális fejedelem pozíciója, az államiság erős vagy gyenge volta. A legsajátosabb változások akkor történtek, amikor Apafi Mihály uralma idején az ország mérete, belső rendje, társadalmi és politikai stabilitása erősen meggyengült.

Irodalomjegyzék

- Balogh Judit: Politikaformáló székely főemberek II. Rákóczi György Erdélyében, *Századok*, 2012/5. 1189–1226.
- Barna Attila: Rendes és rendkívüli bíróságok a hűtlenségi perek perjogi szabályozásában és ítélkezésében a középkori Magyar Királyság felosztásáig, *Jogtörténeti Szemle*, (2017) 1-2. szám.
- Béldi család lt., Nr. 36. 11.
- Béli Gábor: *Magyar jogtörténet – A tradicionális jog*, Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 1999.
- Benkő Gábor: A Forgách család hatalmaskodási perének karriertörténeti vonatkozásai. In: *Politika, életrajz, divat, oktatás... Tanulmányok Magyarország*

⁶⁵ TML. VII. 214. Csáky László május 1-jén Telekinek írt levelében az esetleges megtorlással indokolta az elszökését: „Soha se uramnak, se hazámnak árulója nem voltam, Kegyelmed részére is pedig mindenkor igaz, jóakaró szolgálja voltam; az megfogás- túl, nem tudván semmi vétkemet, bizony nem tartok, de mivel mind Bánffy példája, mind pedig az mindennapi sok rossz rettent, kételenítetem hazámból el bujdosni, az rendetlen mészárlástúl irtózván. Hogy ha, Uram, Kegyelmedtúl sub bona forma és udvartúl is modo eodem oly assecuratióm lesz, kiben nyughassam, elvárom; holott nem, el kell vonódnom az mészárlás előtt.”

⁶⁶ EOE. 16. 31. o., Deák Farkas, *Uzoni Béldi Pál 1621–1679*, Budapest, Méhner Vilmos kiadása, 1887, 144–145. o.

⁶⁷ A hosszú várakozás után elinduló decemberi országgyűlésen nehezen körvonalazott vádak fogalmazódtak meg. Bethlen Jánost azzal vádolták, hogy rossz tanácsokat adott a fejedelemnek, ami által Erdélyt sodorta veszedelembé. Béldit és Bethlent még lázadás szításával is meggyanúsították, de már a vád megfogalmazása is meglehetősen homályosra sikerült. Az országgyűlés végül bárminemű ítélet nélkül ért véget. EOE. 16. 44.

⁶⁸ EOE. 16. 44. o.

⁶⁹ EOE. 16. 403–404. o.

⁷⁰ EOE. 16. 61–64. o.

⁷¹ EOE. 16. 89. o. Béldi perét külön tárgyalták 1678. június 4-től. EOE. 16. 511–514. o.

történetéből a középkortól napjainkig, Eger, Eszterházy Károly Egyetem Líceum Kiadó, 2018.

- Deák Farkas, *Uzoni Béldi Pál 1621–1679*, Budapest, Méhner Vilmos kiadása, 1887.
 - *Erdély története* II. kötet 1606-tól 1830-ig, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986.
 - *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, (EOE) 1-21. Budapest, MTA Történelmi Bizottsága, 1875–1898.
 - Fallenbüchl Zoltán: *Magyarország főispánjai 1526–1848*. Budapest, Argumentum, 1994.
 - Gyalókey Jenő: Albisi Zólyomi Dávid. *Századok*, 1917.
 - Hajnik Imre: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a Vegyes-házi királyok alatt*, Budapest, MTA, 1899.
 - Hegedüs Géza: Anyagi büntetőjog az árpádházi királyok korában. *Értekezések Eckhart Ferenc jogtörténeti szemináriumából 4. sz.*, Budapest, 1935.
 - Károlyi Árpád: *Illésházy István hűtlenségi pöre*, Budapest, MTA, 1883.
 - Pruzsinszky Sándor: *Hatalom és hóhérbárd – Felségsértési perek az újkori Európában 1534-1938*. Budapest, Argumentum, 2009.
 - Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatóság. (továbbiakban: RNL-KmIg.) Béldi cs. It., Nr. 36. 5., Nr. 14: Testamente. 18.
 - Szabó András Péter: A dési per történeti háttere, *Egyháztörténeti Szemle*, 4(2003/2).
 - Szálkai Tamás: Az albisi Zólyomi család története, *Biharkutatás*, 2012/1.
 - Szilágyi Sándor: *Bánffy Dénes kora és megöletése*. Pest. Magyar Akadémiai Értesítő, 1859.
 - Teleki Mihály levelezése (A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára) I–VIII. Szerk. Gergely Samu. Budapest 1905–1926.
 - Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*, (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 6.). Budapest, 1980.
 - Zsinka Ferenc: *Losonczy Bánffy Dénes és kora*. (Életrajzi vázlat). Budapest, Merkantil Nyomda, 1914. 11–21.
-
-